

Een Radicaal Besluit:

Een casestudy naar contemporaine democratieopvattingen aan de hand van een bestrijdingsmiddel voor de Rote Armee Fraktion door de BRD in de jaren 1970.

Door:
Docent:

Timo Bakrin S413421
dr. J. Gijsenbergh

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Status Quaestionis	8
Wat zijn democratieopvattingen?	12
Wie waren de ‘antidemocraten’ in de ogen van de ‘democraten’?	15
Hoe werd de <i>Radikalerlaß</i> als middel om de democratie weerbaar te maken verantwoord?	18
Hoe werd er door Duitse professoren gereageerd op de <i>Radikalerlaß</i>?	21
Conclusie	27
Corpus	30

Inleiding

Heden ten dage komt de bestrijding van extremistische groepen steeds meer aan bod in de media. De nieuwe golf van terrorisme in het Westen, voornamelijk door extremistische Islamitische groeperingen, roept nieuwe vragen op over onze veiligheid. Het vergroten van de veiligheid zorgt vaak voor een vermindering van de privacy. Deze spanning tussen veiligheid en privacy van de burger vond men ook terug in het debat over de uitbreiding van de mogelijkheden van de inlichtingendiensten in Nederland. Verschillende burgerrechtenorganisaties vonden dat sommige voorgestelde aanpassingen in de wet te ver gingen en riepen daarom op tot een referendum over deze nieuwe wet. Het beoogd aantal van 300.000 handtekeningen werd ruimschoots behaald, en in maart 2018 vond er derhalve een referendum omtrent deze wet plaats, waarbij een nipte meerderheid tegenstemde¹.

Het aanpassen van bestaande wetgeving en het inperken van burgerrechten om extremisme en terrorisme te bestrijden is niet iets wat op zichzelf staat. In de jaren 1970 stond de jonge West-Duitse democratische staat onder grote druk om het terrorisme van de links-extremisten van de *Rote Armee Fraktion* (RAF) te bestrijden en werden er gewichtige maatregelen genomen. Zo werden professoren onder censuur geplaatst wanneer zij teksten publiceerden die niet strookten met hetgeen de Duitse staat wenselijk achtte. Een voorbeeld van deze censuur was de schorsing van professor Brückner omdat hij middels een herpublicatie de *Radikalerlaß*, een wet die politiek-radicalen verbood om publieke functies uit te oefenen, had overtreden.²

Het handelen van de Duitse staat jegens de extremisten en hun sympathisanten riep vragen op bij de bevolking. Zo ontstond er de vraag tegen wie de democratie beschermd moest worden. Enkel wanneer men weet wat de kernwaarden van de democratie zijn, kan men weten welke partijen of personen hier niet aan voldoen en wie dus in de ogen van de staat 'antidemocratisch' zijn. Deze tweedeling tussen de begrippen 'democratisch' en 'antidemocratisch' is subjectief, het is afhankelijk van de democratieopvatting van de actor en leent zich hierdoor goed om de democratieopvattingen van actoren te analyseren.

Het is dus mogelijk om democratieopvattingen te analyseren uit beleid jegens extremisten en de reacties hierop. In dat kader is het relevant om de vraag te stellen wie de statelijke actoren rekenen onder deze groep. Hoorden sympathisanten, of mensen die begrip op konden brengen voor de standpunten van extremisten, ook bij de extremisten? Was er nog genoeg ruimte voor oppositievoering, of werd oppositie tegen de status quo direct gezien als antidemocratisch, en daaruit voortvloeiend als extremisme? Voor dit werk is het dus relevant om een weergave te schetsen van wat extremisme was in de ogen van de actoren binnen de BRD in de jaren 1970.

¹ Joost de Vries, 'Kiesraad bevestigt: 49,4 procent stemde tegen inlichtingenwet' *de Volkskrant* 29-3-2018, [<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kiesraad-bevestigt-49-4-procent-stemde-tegen-inlichtingenwet~ba61e505/>] <geraadpleegd op 17-5-2018>.

² Sarah Colvin, *Ulrike Meinhof and West German Terrorism: Language, Violence, and Identity* (2009) 145.

Centraal in dit werk staan de nieuwe anti-terroristische maatregelen in de jaren 1970 van de BRD, en welke democratieopvattingen er te destilleren zijn uit de uitingen voor of tegen deze nieuwe maatregelen. Hiervoor zal er specifiek gekeken worden naar uitingen rond het debat omtrent de *Radikalerlaß* door gezaghebbende actoren binnen de BRD en West-Duitse professoren. De professoren die het niet eens waren met, of niet voldeden aan de eisen van deze nieuwe maatregel kwamen in direct conflict met de staat. Nieuwe wetenschappelijke benoemingen werden onder andere door een hiervoor speciaal ingericht staatsbureau doorgelicht op een eventuele extremistische achtergrond. West-Duitse professoren werden gedwongen om een keuze te maken voor de staat. Omdat de RAF sympathie genoot onder linkse intellectuelen, ondervonden veel professoren de strijd tussen de overheid en de extremisten aan den lijve. Aan de ene kant verwachtte de overheid als broodheer loyaliteit van de professoren, aan de andere kant kwamen zij in en door hun werk vaak in aanraking met sympathisanten van de RAF. Door dit alles bevonden professoren zich in een unieke positie binnen dit debat en vormen zij een groep relevante actoren voor dit werk.

De *Radikalerlaß* was in lijn met het concept *Streitbare Demokratie*. Dit concept gaat ervan uit dat 'de democratie' zich weerbaar moet tonen tegen diegenen die haar trachten te ondermijnen, ook wel *Streitbare* of *wehrhafte Demokratie* genoemd. Het idee hierachter is dat het zelfs voor een meerderheid van het volk onmogelijk gemaakt wordt om een totalitair regime in het zadel te helpen, indien zij tegen de principes van de Duitse Grondwet ingaan. De democratie mag zichzelf dus wapenen tegen diegenen die haar trachten te ondermijnen.

Bastiaan Rijpkema, jurist en rechtsfilosoof aan de Universiteit Leiden stelt dat in Duitsland de weerbare democratie een algemeen aanvaard constitutioneel principe is.³ Dit werk zal onderzoeken of de notie van de weerbare democratie ook echt onomstreden was. Volgens Rijpkema bevat deze weerbare democratie een 'eeuwigheidsclausule' die haar een centraal onderdeel van de Duitse Grondwet maakt. De auteur stelt dat de Duitse Grondwet geen waardevrije Grondwet is. Hij schrijft: "De democratie is een 'set van waarden', die in de praktijk verdedigd moet worden tegen haar vijanden."⁴ Een van de auteurs die Rijpkema aanhaalt is de Oostenrijker Karl Popper. In het werk van Popper, *De open samenleving en haar vijanden* uit 1945 haalt Popper aan dat er in een weerbare democratie geen tolerantie kan zijn voor de intoleranten. Volgens Rijpkema stelt Popper dat er ook geen democratie voor de antidemocraten kan zijn.⁵

³ Bastiaan Rijpkema, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, (Amsterdam 2017), hoofdstuk 2, inleiding, (paginummering ontbreekt).

⁴ Rijpkema, *Weerbare democratie*, hoofdstuk 2, inleiding.

⁵ Ibidem, hoofdstuk 2, alternatieve theorieën van weerbare democratie.

Een andere persoon die zich heeft uitgelaten over het begrip *Streitbare Demokratie*, (weerbare democratie), is de Duitse rechter Kurt Breucker. Breucker was rechter in de *Staatsschutzsenat* van het Hof van Stuttgart, en kan derhalve tot gezaghebbend actor binnen de BRD gerekend worden. Hij was een van de rechters in het Stammheim-proces tegen de leden van de RAF. In een interview over de *Streitbare Demokratie* en hoe dit concept werd toegepast tijdens dit proces zei hij:

“Ik denk dat een van de aangename aspecten van die tijd was dat de democratische structuren, de constitutionele structuren, onze democratie hebben bewezen. De staat werd voor de eerste keer uitgedaagd door een gewapende groep, een goed georganiseerde groep, die de staat met wapengeweld aanviel om onze statelijke, sociale en economische structuren te vernietigen. Daar moest de staat op reageren, en zij reageerde met maatregelen en antiterreurwetgeving. Van de RAF-ideologen en hun verdedigers werden dezen wetten schreeuwend van onrecht beschuldigd. Echter moet men niet vergeten dat al deze antiterreurwetgeving tot stand is gekomen met een overweldigende meerderheid in het parlement, en op de grondwettelijk correcte manier tot stand zijn gekomen. Uiteindelijk blijft de conclusie dat het recht de overhand heeft verkregen op het onrecht.”⁶

Uit de woorden van Breucker kunnen we dus afleiden dat hij het als goed acht dat de staat zich weerbaar opstelt tegen diegenen die haar omver willen werpen. Volgens Breucker zijn contraterroristische maatregelen noodzakelijk en legitiem wanneer de democratie onder vuur komt te liggen. Ook al zouden de tegenstanders van deze maatregelen, de maatregelen als ‘ondemocratisch’ bestempelen, zouden ze volgens Breucker moeten erkennen dat deze maatregelen weldegelijk democratisch tot stand zijn gekomen. Wat opvalt is dat Breucker zijn betoog dus vooral richt op de notie van *Streitbare Demokratie*. Dit kan gezien worden als een ‘repertoire van democratie’, een begrip dat later in dit werk verklaard zal worden. Volgens Breucker gaat het bij wetgeving er vooral om dat deze in overeenstemming met de Duitse Grondwet is, en dat deze wetgeving goedgekeurd wordt door het parlement. Wanneer hier sprake van is, zal een maatregel dus altijd als ‘democratisch’ gezien worden, ongeacht wat tegenstanders van de wetgeving zeggen.

Het debat over de *Radikalerlaß* laat direct zien dat er spanningen waren tussen de democratieopvattingen van de deelnemers aan dit debat. Hoewel de actoren niet letterlijk schreven wat hun democratieopvattingen waren, kunnen de democratieopvattingen geanalyseerd worden aan de hand van de uitingen op maatregelen als de *Radikalerlaß*.

Joris Gijsenbergh stelt in zijn werk *Democratie en gezag: Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* dat de analyse van een debat over extremismebestrijding een nuttig middel is om de omgang met het concept ‘democratie’ te duiden.⁷ Dit werk zal zijn aanbeveling gebruiken om de contemporaine democratieopvattingen te duiden.

⁶ Gedächtnis der Nation, ‘Kurt Breucker: Wehrhafte Demokratie’ GDN [https://www.youtube.com/watch?v=DM8uHRFYEGk] <geraadpleegd op 26-2-2018>.

⁷ Joris Gijsenbergh, *Democratie en gezag: Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2016) 14.

De hoofdvraag van dit werk luidt: *Welke democratieopvattingen blijken uit de uitingen van West-Duitse professoren en uit de motivatie van gezaghebbende actoren binnen de BRD voor de Radikalerlaß in de jaren 1970?* Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden moet er een aantal deelvragen gesteld worden. Ten eerste is een democratieopvatting niet eenvoudig te analyseren, hiervoor zijn verschillende methodes. Derhalve luidt de eerste deelvraag: *Wat zijn democratieopvattingen?* In deze deelvraag zal worden ingegaan op de verschillende methodes om democratieopvattingen te destilleren uit reacties op extremismebestrijding.

Ten tweede moet er gevraagd worden tegen wie de weerbare democratie zich moest verweren. Met andere woorden: *Wie waren de 'antidemocraten' in de ogen van de 'democraten'?*

Ten derde moeten de middelen die de BRD kon inzetten om de democratie te verweren onderzocht worden. Voor dit werk is gekozen voor het middel van de *Radikalerlaß* aangezien dit specifieke middel veel reacties losmaakte bij professoren die in directe aanraking met dit middel kwamen. Om de democratieopvattingen van de gezaghebbende actoren binnen de BRD te kunnen destilleren moet er gevraagd worden hoe de *Radikalerlaß* verantwoord werd. Met andere woorden: *Hoe werd de Radikalerlaß als middel om de democratie weerbaar te maken verantwoord?* Uit onder andere de motivatie voor dit middel zullen vervolgens de democratieopvattingen van de gezaghebbende actoren binnen de BRD gedestilleerd worden. Tot de gezaghebbende actoren binnen de BRD worden naast Breucker, als rechter in de *Staatsschutzsenat* van het Hof van Stuttgart, de regeringen van de Bondskanseliers Helmut Schmidt en Willy Brandt gerekend.

Tenslotte zal er gekeken worden naar de uitingen van de West-Duitse professoren op de *Radikalerlaß* als middel om de RAF te bestrijden en welke democratieopvattingen uit deze uitingen te destilleren zijn. Hiervoor zal er gekeken worden naar de reactie van de in de jaren 1970 opgerichte *Bund Freiheit der Wissenschaft* (BFW) op de *Radikalerlaß*, en zullen de democratieopvattingen van deze BFW gedestilleerd worden uit hun reactie op de maatregel. Ook zal er gekeken worden naar de reacties van individuele Duitse professoren in twee uitgaven van de *American Association of University Professors Bulletin* (AAUP) uit 1977. In de eerste uitgave van april 1977 kaart de Duitse professor Martin Oppenheimer de onder druk staande academische vrijheid door de *Radikalerlaß* in de BRD aan. In de uitgave van de AAUP van november 1977 reageerden vervolgens verschillende West-Duitse professoren op de aangekaarte kwestie van Oppenheimer. Hoewel het hier een Amerikaans tijdschrift betreft, komen er in dit tijdschrift Duitse professoren aan het woord die werkzaam waren in de BRD en derhalve als onderdeel van de groep West-Duitse professoren gezien kunnen worden. Uit deze reacties zullen ook de democratieopvattingen gedestilleerd worden.

Doormiddel van deze deelvragen zal duidelijk worden welke democratieopvatting er blijkt uit onder andere de verantwoording voor de *Radikalerlaß* door gezaghebbende actoren binnen de BRD, en welke democratieopvattingen er blijken uit de acties en reacties van diegenen die als professor in directe aanraking met deze maatregel kwamen om zo te kijken of de *Streitbare Demokratie* een algemeen aanvaard constitutioneel principe was, zoals geschetst door Rijkema. Deze democratieopvattingen zullen worden samengebracht in een concluderend hoofdstuk alwaar de hoofdvraag beantwoord zal worden.

Status Quaestionis

Er is veel onderzoek gedaan naar de RAF en de maatregelen die gebruikt werden door de BRD om deze organisatie te bestrijden. Echter is het destilleren van democratieopvattingen uit de reacties op de maatregelen om de RAF te bestrijden vernieuwend. Om een goed overzicht te schetsen van het onderzoek op dit gebied zal er in dit hoofdstuk derhalve niet alleen gekeken worden naar het onderzoek naar de RAF, maar ook naar het onderzoek naar democratieopvattingen. Dit werk zal eerst ingaan op het voorgaande onderzoek naar de RAF om vervolgens in te gaan op het voorgaande onderzoek naar democratieopvattingen.

Het onderzoek naar de RAF en de bestrijding van deze organisatie laat zich vatten in een viertal thema's. Er is veel onderzoek naar de RAF en de bestrijding van deze organisatie gedaan. Een van die onderzoeksthema's is de organisatie van de RAF. Een voorbeeld hiervan is het werk van Alexander en Pluchinsky uit 1992. In het werk van Alexander en Pluchinsky, *'Europe's red terrorists'* uit 1992, ligt de focus op de organisatie van de RAF in het bijzonder. Er wordt gekeken naar de structuur van de organisatie als geheel, en niet perse naar de individuen achter de RAF.

Onder deze structuralistische benadering kan ook het genderperspectief gerekend worden. Binnen dit perspectief kijken onderzoekers vooral naar de machtsstrijd die gevoerd wordt door de in hun ogen 'feministische' RAF en de 'masculiene' staat. Een voorbeeld hiervan is het werk van Sarah Colvin, *'Wir Frauen haben kein Vaterland'*, uit 2011, waarin zij specifiek naar de rol van vrouwen binnen de RAF kijkt, hoe deze vrouwen konden opklimmen tot de top van de RAF, en hoe deze vrouwen zich vervolgens niet thuis voelden in Duitsland. Een ander voorbeeld van deze benadering is het werk van Stefan Aust. Het werk *'Der Baader-Meinhof-Komplex'*, uit 1985, is een biografisch werk, en is volgens de auteur geschreven uit persoonlijke belangstelling. Aust stelt dat hij Ulrike Meinhof goed gekend heeft en bij het linkse blad *'Konkret'* van Meinhof heeft gewerkt. Over de Rote Armee Fraktion stelt de auteur:

"Vrouwen waren binnen deze explosieve RAF-bom de belangrijkste factor. De Rote Armee Fraktion was een aberratie van het feminisme. De vrouwen planden alles. Deze agressieve emancipatie heeft tot wapengebruik en moorddadigheid geleid. Vrijheid en gelijkheid heeft het niet opgeleverd."⁸

Het werk onderzoekt de levens van Ulrike Meinhof en Andreas Baader, en hun rol binnen de RAF. In het werk van Aust wordt dus in tegenstelling tot het werk van Colvin geen vergelijking met de BRD geschetst.

Een ander thema onderzoekt de bestrijding van de RAF. Binnen dit onderzoeksveld gaan de auteurs dieper in op de aspecten van het contraterrorisme, en richten zich dan met name op de rol van de staat. Een voorbeeld van een auteur binnen dit thema is Michael März. In zijn werk uit 2012, *'Linker Protest nach dem Deutschen Herbst'*, kijkt hij naar hoe de linkse terroristen werden gezien door de sterke Duitse staat in de jaren 1970. Andere auteurs binnen het thema van de bestrijding van de RAF kijken naar het strafproces tegen

⁸ Paul Prillewitz, 'Interview Stefan Aust over RAF' *Historiën.nl* [<http://www.historien.nl/interview-stefan-aust-over-raf/>] <geraadpleegd op 29-10-2017>.

leden van deze organisatie. Een voorbeeld hiervan is het werk van Pieter Herman Bakker Schut *'Politieke verdediging in strafzaken'* uit 1986. Het werk is een casestudy van het strafproces in West-Duitsland in de jaren 1970 tegen Baader, Ensslin, Meinhof, Meins en Raspe. Het werk kijkt naar het gebruik van juridische middelen voor politieke doelen. De centrale vraag van het werk is hoe partijen middels het proces de maatschappelijke machtsverhoudingen getracht hebben te beïnvloeden. Verder spitst het werk zich toe op de positie van de verdachten en kijkt welke mogelijkheden en grenzen er waren van een politieke verdediging.⁹ Een ander voorbeeld van een werk binnen dit thema is het werk van Ulf Stuberger. Ulf Stuberger kijkt in zijn werk, *'Die Tage von Stammheim'*, uit 2007, naar het proces tegen de RAF, en in het bijzonder naar ooggetuigenverklaringen tijdens dat proces.

Er is in het verleden ook onderzoek geweest naar de spanning tussen de bestrijding van extremisme enerzijds en burgerrechten of democratie anderzijds. Een voorbeeld van een auteur binnen dit thema is de auteur K. Groenewold. In het werk van Groenewold, *'The German federal Republics's response and Civil Liberties'* uit 1993, ligt de focus op hoe de Duitse reactie op de RAF in verband stond met de burgerlijke vrijheden. In dit werk gaat de auteur zelf in op de spanning, en geeft zelf een formulering van democratie. In latere werken is dit echter niet meer gebruikelijk. Latere werken laten een algemene beschrijving van het begrip achterwege omdat wordt geacht dat het begrip subjectief is. Een voorbeeld hiervan is het werk van Klaus Weinbauer, *'Terrorismus in der Bundesrepublik'* uit 2006. In dit werk ligt de focus op de media, de staat en (linkse) subculturen binnen die staat ten tijde van de jaren 1970. Er wordt gekeken naar de rol van de media in de invloed op beslissingen van de staat, en naar de weergave van de daden van de RAF. Het werk van Weinbauer laat dus een definitie van het begrip democratie achterwege en onderzoekt vooral de reacties op contraterrorisme in de jaren 1970. Een andere auteur wiens werk geplaatst kan worden binnen dit thema is Jacco Pekelder. In zijn werk *'Sympathie voor de RAF. De Rote Armee Fraktion in Nederland, 1970-1980'* bekijkt hij het politieke klimaat in de BRD en in Nederland. De auteur beschrijft de oorsprong van het terrorisme uit studentenbewegingen. Ook tracht hij een verklaring te geven voor de sympathie die de RAF onder sommigen in Nederland genoot. Volgens Pekelder waren de Nederlandse media sceptisch over het beleid in de BRD. Tot slot gaat Pekelder in op het beleid van de Nederlandse regering, dat zich kenmerkt door een *no-nonsense* houding.

Tenslotte zijn er auteurs die het onderzoek uitvoeren doormiddels van een vergelijkend perspectief. Binnen dit vergelijkende thema worden verschillende landen in hun reactie op terrorisme, of uitingen van terrorisme met elkaar vergeleken. Een voorbeeld hiervan is een ander werk van Pekelder. Hij kijkt in 2009 naar de verschillen en overeenkomsten in de behandeling van het terrorisme in Nederland en in Duitsland. De historicus Jacco Pekelder schreef in zijn artikel *'The Dynamics of Terrorism in Germany and the Netherlands'* dat de dynamieken, die het terrorisme in verschillende samenlevingen

⁹ Pieter Herman Bakker Schut, *Politische Verteidigung in Strafsachen. Eine Fall studie des von 1972-1977 in der Bundesrepublik Deutschland geführten Strafverfahrens gegen Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Ulrike Meinhof, Holger Meins, Jan Carl Raspe* (Utrecht 1986) 678.

teweegbrengt een zekere mate van uniformiteit vertoont, die verder lijkt te gaan dan het specifieke nationale kader. De confrontaties tussen terroristische organisaties en democratieën hebben altijd iets van een theateraal spel volgens Pekelder. Alle betrokkenen krijgen hierin rollen toebedeeld. Zoals in elke confrontatie waarin geweld centraal staat, betoogt Pekelder, worden spelers steeds meer gezind op zichzelf en het conflict. De handelingshorizon van de actoren wordt kleiner, en zij nemen in toenemende mate hun toevlucht tot een beperkt repertoire van gestandaardiseerde actiemogelijkheden.¹⁰

Een ander voorbeeld van een werk binnen dit thema is het werk van Beatrice de Graaf, *'Theater van de angst'*. In dit werk vergelijkt de Graaf de strijd tegen het terrorisme in Nederland, Duitsland, Italië en de Verenigde Staten. In dit werk vraagt de Graaf zich af wat het Westen allemaal heeft opgegeven aan normen en waarden in de strijd tegen terrorisme en wat het daarmee bereikt heeft.¹¹ Het onderzoek focust zich op het beleid en de praktijk van terrorismebestrijding. Hiervoor kijkt de Graaf naar het politieke besluitvormingsproces, het discours en het draagvlak omtrent de totstandkoming van terrorismebestrijding.¹² De Graaf vat tenslotte de "gedachten over presentatie, perceptie en performatieve kracht van terrorismebestrijding" samen en geeft hiervan een schematische weergave per land.¹³

In een ander werk van de Graaf, *'De historisering van veiligheid'*, geeft ze een leidraad voor historiserend veiligheidsonderzoek. Ze stelt dat er vijf elementen in een goed veiligheidsonderzoek moeten zitten. Het eerste element zijn volgens de Graaf de securitiserende actoren, "Wie zet het veiligheidsprobleem op de agenda?"¹⁴ Het tweede element is volgens de Graaf: "Wie of wat is het referent subject, met andere woorden wie of wat wordt als dreiging of als veroorzaker van onveiligheid beschouwd?"¹⁵ Het volgende element is volgens de Graaf: "Wie of wat wordt beschouwd als het bedreigde object (referent object)."¹⁶ Het vierde element is volgens de Graaf: "Met behulp van welke technieken (..) wordt de dreiging zichtbaar gemaakt?"¹⁷ Het vijfde en laatste element is volgens de Graaf: "Welke vormen van preventie, repressie, beheersbaarheid en risicomanagement kunnen worden geïdentificeerd en hoe worden die gelegitimeerd?"¹⁸

In het onderzoek naar de RAF is, gelet op de jaartallen waarin de werken verschijnen, een ontwikkeling te zien: van een meer klassieke manier van onderzoek doen naar grote actoren en hun achterliggende motieven, tot verschillende processen die invloed hebben op de besluitvorming van de staat als media en cultuur. Daarnaast is er een ontwikkeling te zien in het onderzoek in de opkomst van vergelijkende geschiedenis. Het meest relevant voor

¹⁰ Jacco Pekelder, 'Dynamiken des Terrorismus in Deutschland und den Niederlanden' *Geschichte und Gesellschaft* 35-3 (2009) 402-428, alhier 402-403.

¹¹ Beatrice de Graaf, *Theater van de angst* (Amsterdam 2010) 16.

¹² De Graaf, *Theater van de angst* 21.

¹³ Ibidem, 25.

¹⁴ Beatrice de Graaf, 'De historisering van veiligheid' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125-3 (augustus 2012) 305-313, alhier 312.

¹⁵ De Graaf, 'De historisering van veiligheid' 312.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem.

deze studie zijn de werken over de spanningen tussen de bestrijding van de RAF en de burgerrechten. Echter is er sprake van een lacune in het onderzoek naar de RAF. Tot op heden is er nog niet onderzocht welke democratieopvattingen te destilleren zijn uit de uitingen op de bestrijding van de RAF. Dit werk zal trachten deze lacune op te vullen.

Dit betekent echter niet dat het onderzoeken van democratieopvattingen een nieuw fenomeen is. De Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) had van 2007 tot 2013 een project genaamd *Repertoires of Democracy: The Transfer of Democratic Practices and Institutions in 20th-Century Europe*, waar er onderzoek werd gedaan naar democratierepertoires.¹⁹ In de samenvatting van dit onderzoeksproject stelt de NWO dat het perspectief van 'democratie' als een betwistbaar en gehistoriseerd concept, in plaats van een geaccepteerde norm, nieuw licht werpt op het denken over de crises van democratie. De NWO stelt ook dat het een alternatieve manier van onderzoeken dan de vergelijkende methode mogelijk maakt. Op de pagina van dit project wordt geschreven: "(..) in line with the (..) 'democracy contested' agenda, these novel approaches are expected to result in a better understanding of the crisis-prone nature and the remarkable resilience of democracy as a living and malleable system."²⁰

Een van de auteurs die zich bezig heeft gehouden met deze zogeheten democratierepertoires is Wim de Jong. In zijn werk *Van wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985*, stelt hij dat repertoires "clusters van ideeën, praktijken en stijlelementen met betrekking tot politiek zijn die in de politieke strijd worden ingezet en daarin vaak worden uitgevonden."²¹

Zoals te zien in de Status Quaestionis heeft dit werk enkele raakvlakken met meerdere thema's. Zo wordt er in deze studie ook gekeken naar de reactie op contraterroristische maatregelen en de spanning tussen 'de democratie' enerzijds en de maatregelen anderzijds. Dit werk zal echter niet trachten om een universele verklaring van het begrip democratie te geven, maar slechts verkennen welke democratierepertoires er te construeren zijn en welke democratieopvattingen er vervolgens te destilleren zijn uit de uitingen op de bestrijding van de RAF doormiddel van middelen als de *Radikalerneß*. In dit opzicht is dit werk vernieuwend; het onderzoeken van democratieopvattingen heeft een ander karakter dan veel werken in de Status Quaestionis over de RAF, en is tot op heden nog niet toegepast op deze casus.

¹⁹ NWO, 'Repertoires of Democracy: The Transfer of Democratic Practices and Institutions in 20th-Century Europe' NWO [<https://www.nwo.nl/en/research-and-results/research-projects/i/71/3771.html>] <geraadpleegd op 1-3-2018>.

²⁰ NWO, 'Repertoires of Democracy'.

²¹ Wim de Jong, *Van Wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Nijmegen 2014) 21.

Wat zijn democratieopvattingen?

In het voorgaande hoofdstuk hebben we kunnen zien dat er in het verleden al onderzoek is gedaan naar democratieopvattingen. In deze deelvraag zal worden ingegaan op de verschillende methodes om democratieopvattingen te destilleren uit reacties op extremismebestrijding. Democratie is een begrip dat altijd onder spanning heeft gestaan. 'Democratie' is niet iets universeels, integendeel, verschillende actoren hanteren voor dit begrip een andere invulling. Hieruit blijkt dat er spanning schuilt in het begrip democratie zelf. Dit uitgangspunt kwam als eerste naar voren bij Walter Gallie. Hij stelde in 1956 dat 'democratie' een voorbeeld van een 'essentially contested concept' was. Een kenmerk van het begrip 'democratie' was volgens Gallie dus dat de betekenis van het begrip betwist kon worden.²²

Een halve eeuw later heeft de Franse historicus Pierre Rosanvallon daar aan toegevoegd dat democratie als politieke praktijk zeer vatbaar is voor de spanningen en onzekerheden die aan het begrip ten grondslag liggen.²³ Volgens Rosanvallon vormt democratie geen ideaal of eindpunt waarover iedereen het eens is. Hij stelt verder dat democratie geen geschiedenis heeft, maar dat democratie op zichzelf een geschiedenis is. Democratie is volgens Rosanvallon een veld waarin veel ontdekt en geëxperimenteerd wordt, om zo zichzelf te kunnen begrijpen en verklaren.²⁴ Derhalve zouden onderzoekers nooit hun eigen notie van democratie, of democratieopvatting moeten opwerpen als een gegeven. Volgens hem zou dit anachronisme in de hand werken. Uiteindelijk zou een dergelijke anachronistische benadering een duidelijke weergave van de geschiedenis van de contemporaine democratie onmogelijk maken.²⁵ Gijsenbergh schrijft hierover dat Rosanvallon zo afstand nam van eerder onderzoek dat wel een concrete democratieopvatting als maatstaf had.²⁶

Een van degenen waar Rosanvallon afstand trachtte te nemen was Giovanni Sartori. Volgens Sartori was de betwistbaarheid van het begrip 'democratie' juist een probleem. Hij stelde daarom voor om tot een eenduidige minimale definitie van 'democratie' te komen. Volgens Sartori moesten onderzoekers dus eerst een 'democratiemodel' opstellen, alvorens zij democratieën uit het verleden konden onderzoeken.²⁷

²² Walter B. Gallie, 'Essentially contested concepts', *Proceedings of the Aristotelian society* 56 (1956), 167-198, alhier 183-185.

²³ Pierre Rosanvallon en Samuel Moyn (red.), *Democracy Past and Future* (New York, 2006) 36.

²⁴ Rosanvallon en Moyn (red.), *Democracy* 38.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Gijsenbergh, *Democratie en gezag* 17.

²⁷ Ibidem 18; Giovanni Sartori, *The theory of democracy revisited* (Chatham 1987), 6.

In het vorige hoofdstuk zagen we dat Wim de Jong democratieopvattingen onderbracht in democratierepertoires. De term 'repertoires' is ontleend aan Charles Tilly. Tilly doelde volgens Gijsenbergh op "clusters van actievormen, waarmee sociale bewegingen protesteerden tegen de gevestigde macht."²⁸ Gijsenbergh stelt verder dat groeperingen binnen 'het establishment' ook een repertoire van democratie hadden.²⁹ De Jong is het hier mee eens. Zijn stelling dat repertoires vaak worden ingezet en uitgevonden in de politieke strijd laat zien dat ook 'het establishment' de mogelijkheid heeft tot het creëren of het uitvinden van een repertoire.³⁰ De Jong stelt dat politieke repertoires ontstaan uit aan elkaar gerelateerde praktijken en opvattingen, die vervolgens weer samen blijven door een overeenkomstige abstracte opvatting van democratie. Volgens de Jong koppelen tijdgenoten bepaalde praktijken aan hun idee van democratie. Ten slotte is volgens de Jong een politiek repertoire omstreden omdat het weerstand en tegenspraak oproept.³¹

Volgens de Jong heeft het gebruik van repertoires een drietal voordelen. Ten eerste maakt de constructie van repertoires het mogelijk om onderscheid aan te brengen op basis van verschillende interpretaties van democratie die binnen een bepaalde stroming kunnen voorkomen. Ten tweede hoeft volgens de Jong door het gebruik van repertoires geen onderscheid gemaakt te worden tussen 'idee' en 'praktijk'. Volgens de Jong kunnen zo opvattingen over democratie en politieke actievormen een coherent geheel vormen, en gelijktijdig onderzocht worden. Tenslotte stelt de Jong dat het gebruik van repertoires recht doet aan het gegeven dat de werkelijkheid zich niet laat vatten in een model. De Jong schrijft: "Repertoires weerspiegelen het dynamische karakter van het historische proces, zonder dat de historicus probeert dit in een model te bevriezen."³²

Gijsenbergh stelt ook dat repertoires een geschikt concept vormen om inzicht te krijgen in een debat over democratie. Volgens hem is het grootste voordeel van een dergelijke benadering dat het "ordering aanbrengt in de democratieopvattingen van de historische actoren, zonder (..) anachronistische modellen te hanteren."³³ Gijsenbergh erkent dat repertoires een construct van de historicus die ze hanteert vormen, maar dat de repertoires zich desalniettemin berusten op contemporaine democratieopvattingen. Vanuit deze repertoires kan de historicus vervolgens destilleren welke principes en praktijken als 'democratisch' gezien werden. Wel plaatst Gijsenbergh de kanttekening dat repertoires geenszins voorkwamen in de historische realiteit, maar dat de repertoires slechts gebruikt dienen te worden om de "uitspraken over democratische principes en praktijken te clusteren."³⁴

²⁸ Gijsenbergh, *Democratie en gezag* 22.

²⁹ Ibidem.

³⁰ De Jong, *Van wie is de burger?* 21.

³¹ Ibidem.

³² De Jong, *Van wie is de burger?* 22.

³³ Gijsenbergh, *Democratie en gezag* 23.

³⁴ Ibidem 23.

Dit werk zal de aanbeveling van de twee voorgaande auteurs hanteren. Er zal een onderscheid gemaakt worden in actoren, te weten de gezaghebbende actoren binnen de BRD en de West-Duitse professoren die in directe aanraking met de *Radikalerlaß* kwamen. Verder zal er binnen deze groepen gekeken worden naar welke repertoires dominant waren, om vervolgens de democratieopvattingen van de verschillende actoren te destilleren uit deze repertoires van democratie. Het onderscheid tussen deze repertoires van democratie zal gemaakt worden doormiddel van het vergelijken van in de kernwaardes van de desbetreffende democratieopvattingen.

Wie waren de ‘antidemocraten’ in de ogen van de ‘democraten’?

In de voorgaande paragraaf hebben we kunnen zien dat weerbare democratie onder andere inhoudt dat geen democratie voor de ‘antidemocraten’ kan zijn. Dat roept de vraag op wie deze ‘antidemocraten’ dan waren. Met andere woorden: tegen wie moest de democratie beschermd worden? Enkel wanneer die vraag beantwoordt wordt is een maatregel als de *Radikalerlaß* beter te begrijpen.

De bestrijding van terrorisme in de jaren 1970 door de statelijke actoren van de BRD berustte op een duidelijke definitie van terrorisme. Volgens de Duitse historicus Thomas Riegler waren de maatregelen die in die jaren werden ingevoerd hoofdzakelijk bedoeld om de RAF te bestrijden. Het Duitse terrorismebeleid had als speerpunt het links-terroristische spectrum, met als hoofdrolspeler de RAF. De gezaghebbende actoren binnen de BRD zochten hun toevlucht in een compromisloze strategie die ontworpen was om het terrorisme te ‘verpletteren’, met massale middelen zoals de uitbreiding van het opsporingsapparaat, strengere wetten en een beleid om niet te onderhandelen met de terroristen. Er was volgens Riegler sprake van illegale telefoontaps, dubieuze inlichtingenoperaties en beïnvloeding van de publieke opinie.³⁵

Riegler schrijft verder dat er in twee gevallen zelfs een verbod tegen politieke partijen werd opgelegd, te weten de *rechte Sozialistische Reichspartei* en de *Kommunistische Partei*. In 1968, na de studentenopstanden, werd de macht van de staat uitgebreid. Vier jaar later zou de regering Brandt de *Radikalerlaß* invoeren, waar de volgende deelvraag op in zal gaan.

De RAF-leden werden gezien als potentiële vernietigers van de democratie door de Helmut Schmidt, destijds de bondskanselier van de BRD. Om dit gevaar concreet tegen te gaan werden er een aantal wettelijke maatregelen getroffen die de vrijheid inperkten en het algemene sociale klimaat in de BRD veranderden. Lidmaatschap, het reclame maken voor, en het ondersteunen van een terroristische vereniging werd bestraft met een gevangenisstraf van maximaal vijf jaar. Vanaf augustus 1976 konden aanhoudingsbevelen zonder reden worden uitgevaardigd. De ‘anticonstitutionele’ positieve bewoordingen over misdaden werden strafbaar, evenals de “*schriftelijke Anleitung zu Straftaten*” of de ‘verheerlijking’ en ‘goedkeuring’ van deze misdaden. Al deze bepalingen hebben volgens Riegler een algemene verdenking tegen afwijkende meningen bevorderd.³⁶

³⁵ Thomas Riegler, *Terrorismus: Akteure, Strukturen, Entwicklungslinien* (Wenen, 2009) 462-463.

³⁶ Riegler, *Terrorismus* 463.

Na de aanslag op de voorzitter van de werkgeversorganisatie, Hanss Martin Schleyer, op 18 oktober 1977, hield Bondskanselier Schmidt een toespraak aan de natie. Hij sprak het West-Duitse volk met de volgende woorden over de RAF toe:

“ Zij willen de democratische staat en het vertrouwen van de burgers in onze staat uithollen. De staat moet daarop met alle noodzakelijke hardheid antwoorden. Alle politie en veiligheidsorganen die voor weken en maanden met al hun energie op zoek zijn naar de moordenaars op Buback, krijgen vanaf vanavond alle mogelijke middelen om de schuldige te pakken te krijgen. Zij hebben derhalve de onbeperkte steun van de federale overheid en ook mijn zeer persoonlijke steun. (..) Het terrorisme heeft op de lange termijn geen kans. Tegen het terrorisme staan niet alleen alle staatsorganen, tegen het terrorisme staat de wil van het gehele volk.”³⁷

In deze harde woorden van Helmut Schmidt komt ook de notie van *Streitbare Demokratie* naar voren. De democratie diende van alle mogelijke middelen gebruik te maken om zichzelf te verweren tegen diegenen die haar wilden ondermijnen. Met name de woorden als ‘noodzakelijke hardheid’ en ‘onbeperkte steun’ roepen dit op. Het wekt het beeld dat alle middelen tegen de terroristen geoorloofd zijn.

Voor de regering van Helmut Schmidt bestond *terrorisme* niet enkel uit de daders van strafbare feiten, ook diegenen die de strafbare feiten verheerlijkten of de doelen van de daders ondersteunden werden als deelgenoten van het terrorisme gezien. Met terrorisme werd vooral de RAF bedoeld, aangezien het grootste gedeelte van de wetten de RAF en hun medestanders betrof. De ‘antidemocraten’ waren dus de leden van de RAF en diegenen die hun daden verheerlijkten, in de ogen van de toenmalige regering Schmidt. Deze ‘antidemocraten’ probeerden met geweld de democratisch gekozen regering te bestrijden. De West-Duitse, liberale, weerbare democratie diende zichzelf hier tegen te beschermen. De regering Schmidt zag zichzelf daarentegen juist als democraten, zij waren immers via een grondwettelijk proces verkozen en derhalve legitiem. Deze democraten diende de democratie met alle middelen te verweren tegen de verwoedde pogingen van de RAF om de democratie te vernietigen.

De regering Schmidt kan derhalve bij het repertoire van de *Streitbare Demokratie* geschaard worden. De kern van deze democratieopvatting wordt gevormd door de noodzaak om de liberale democratie niet ten onder te laten gaan. Men had het lot van de Weimarrepubliek nog in het achterhoofd, en wilde een zelfde lot koste wat kost vermijden. Vergaande maatregelen als het opschorten van sommige burgerlijke rechten waren geoorloofd om de liberale democratie overeind te houden. Om te onderzoeken of het repertoire van de *Streitbare Demokratie* ook binnen de voorgaande regering van Bondskanselier Willy Brandt leefde zal dit werk eerst kijken naar een specifieke maatregel van deze regering, de *Radikalerlaß*, en hoe deze maatregel door de regering Brandt werd verantwoord.

³⁷ Berliner Zeitung, ‘Schmidt-Rede wird Viral-Hit: Der Terrorismus hat auf Dauer keine Chance’ Berliner Zeitung 22-12-2016, [https://www.berliner-zeitung.de/politik/schmidt-rede-wird-viral-hit--der-terrorismus-hat-auf-dauer-keine-chance—25361826] <geraadpleegd op 17-5-2018>; Helmut Schmidt, ‘Deutscher Herbst: Helmut Schmidt – Rede an die Nation’ Mediengeschichte [https://www.youtube.com/watch?v=aMxJ0Kn1r6o] <geraadpleegd op 17-5-2018>.

203020
203130

**Beschäftigung
von rechts- und linksradikalen Personen
im öffentlichen Dienst**

Gem. RdErl. d. Ministerpräsidenten u. aller Landesminister
v. 18. 2. 1972

— Az. d. Innenministers: II A 1 — 1.20.01 — 0/72 —

Die Regierungschefs der Länder haben in einer Besprechung mit dem Bundeskanzler am 28. 1. 1972 auf Vorschlag der Ständigen Konferenz der Innenminister der Länder die folgenden Grundsätze beschlossen, die wir mit der Bitte um Kenntnisnahme und Beachtung bekanntgeben:

1. Nach den Beamtengesetzen in Bund und Ländern darf in das Beamtenverhältnis nur berufen werden, wer die Gewähr dafür bietet, daß er jederzeit für die freiheitliche demokratische Grundordnung im Sinne des Grundgesetzes eintritt, sind Beamte verpflichtet, sich aktiv innerhalb und außerhalb des Dienstes für die Erhaltung dieser Grundordnung einzusetzen.

Es handelt sich hierbei um zwingende Vorschriften.

2. Jeder Einzelfall muß für sich geprüft und entschieden werden. Von folgenden Grundsätzen ist dabei auszugehen:

2.1 Bewerber

- 2.1.1 Ein Bewerber, der verfassungsfeindliche Aktivitäten entwickelt, wird nicht in den öffentlichen Dienst eingestellt.

- 2.1.2 Gehört ein Bewerber einer Organisation an, die verfassungsfeindliche Ziele verfolgt, so begründet diese Mitgliedschaft Zweifel daran, ob er jederzeit für die freiheitliche demokratische Grundordnung eintreten wird. Diese Zweifel rechtfertigen in der Regel eine Ablehnung des Einstellungsantrages.

2.2 Beamte

Erfüllt ein Beamter durch Handlungen oder wegen seiner Mitgliedschaft in einer Organisation verfassungsfeindlicher Zielsetzung die Anforderungen des § 35 Beamteneinkommengesetz nicht, aufgrund derer er verpflichtet ist, sich durch sein gesamtes Verhalten zu der freiheitlichen demokratischen Grundordnung im Sinne des GG zu bekennen und für deren Erhaltung einzutreten, so hat der Dienstherr aufgrund des jeweils ermittelten Sachverhaltes die gebotenen Konsequenzen zu ziehen und insbesondere zu prüfen, ob die Entfernung des Beamten aus dem Dienst anzustreben ist.

3. Für Arbeiter und Angestellte im öffentlichen Dienst gelten entsprechend den jeweiligen tarifvertraglichen Bestimmungen dieselben Grundsätze.*

— MBL NW. 1972 S. 342.

Afbeelding 1: 'Erlass zur Beschäftigung von Radikalen im öffentlichen Dienst [Radikalenerlass]', 28 januari 1972

[http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0113_ade&object=facsimile&pimage=02&v=150&nav=&l=de] <geraadpleegd op 11-1-2018>.

Hoe werd de *Radikalerlaß* als middel om de democratie weerbaar te maken verantwoord?

De *Radikalerlaß* was dus een maatregel van de regering Brandt uit 1972. De titel van de wettekst luidde als volgt: “*Beschäftigung von rechts- und linksradikalen Personen im öffentlichen Dienst.*”³⁸ Onder het eerste punt staat dat deze bepaling betrekking heeft op ambtenaren. Men kon enkel ambtenaar worden of blijven wanneer men de garantie kon bieden dat hij op elk moment voor de vrije democratische basisorde in de zin van de Grondwet zou optreden. Deze garantie gold voor ambtenaren zowel binnen als buiten hun dienst.³⁹ Hieruit kan worden opgemaakt dat de ambtenaren in dienst van de West-Duitse staat voornamelijk loyaal moesten zijn aan deze staat.

Bij het tweede punt in de wettekst staat dat kandidaten voor een publieke functie geen anticonstitutionele activiteiten kan ontwikkelen. Wanneer een kandidaat lid is van een organisatie die anticonstitutionele doelen nastreeft is kan er twijfel komen of de kandidaat te allen tijde op zal komen voor de vrije democratische basisorde. Deze twijfels vormen volgens de tekst een afwijzing van de desbetreffende kandidaat.⁴⁰ Personen die al in dienst zijn en die door anticonstitutionele handelingen of lidmaatschap van een dergelijke organisatie niet voldoen aan de eisen die hiervoor gesteld werden zullen volgens deze wet uit hun functie ontheven moeten worden.⁴¹ Dit sluit ook aan op het loyaliteitsvereiste uit het eerste punt. Men diende dus loyaal te zijn aan de vrije democratische basisorde.

De Duitse historicus Thomas Riegler benoemt in zijn werk ook dit vereiste van loyaliteit. Riegler schrijft over deze wettekst het volgende:

“eine Bestimmung, die von allen öffentlichen Bediensteten eine loyale Haltung zum Grundgesetz verlangte und die Teilnahme an Organisationen, die als Bedrohung der Ordnung angesehen wurden, verbot.”⁴²

In de volksmond werd deze wet ook wel ‘*Berufsverbot*’ genoemd. Tussen januari 1973 en juni 1975 zouden er ongeveer 455.000 personen met terugwerkende kracht over hun overtuigingen en hun trouw aan de grondwet getoetst worden. 312 van hen verloren uiteindelijk hun baan, of werden geweigerd bij hun sollicitatie.⁴³

³⁸ Zie afbeelding 1.

³⁹ Zie afbeelding 1 onder “1”.

⁴⁰ Zie afbeelding 1, onder “2.1”.

⁴¹ Zie afbeelding 1, onder “2.2”.

⁴² Riegler, *Terrorismus* 463.

⁴³ Ibidem.

Nicolai Wehrs, een Duitse historicus, schrijft ook over deze *Radikalerlaß*. Hij stelt dat er in de jaren 1970 een debat plaatsvond over het feit dat er extremisten werkzaam zouden zijn binnen het ambtenaren apparaat. Centraal hierin stond het besluit van de premiers van de Landen en de federale regering. Voorstanders van de *Radikalerlaß*, betoogden dat dit enkel de onbetwiste loyaliteit van de ambtenaren aan de liberale democratische rechtsorde zou bevestigen. In werkelijkheid, stelt Wehrs, heeft het besluit van de premier de juridische praktijk versterkt door voor het eerst te specificeren dat enkel een lidmaatschap van een anticonstitutionele organisatie weigering voor de openbare dienst rechtvaardigde, op basis van het beginsel dat ambtenaren actief binnen en buiten de dienst de liberaal-democratische rechtsorde moesten handhaven.⁴⁴

De auteur vervolgt door te schrijven dat dit principe gebaseerd was op de traumatische ervaring van de destructieve gevolgen van de disloyaliteit van grote delen van het ambtenarenapparaat van de Weimar Republiek. De introductie van de *Radikalerlaß* in 1972 kwam duidelijk voort uit het scenario van een communistische 'infiltratie' van de West-Duitse samenleving, zoals die destijds werd gepropageerd. Juist omdat dit scenario was gebaseerd op een 'stille infiltratie', legitimeerde het de weglating van de verplichting tot bewijslast, indien er gekeken werd naar activiteiten tegen de grondwettelijke orde in individuele gevallen. Een 'stille infiltratie' is namelijk niet gemakkelijk op te sporen.⁴⁵

Tenslotte schrijft Wehrs dat de *Radikalerlaß* in feite in eerste instantie minder controversieel was in de BRD dan algemeen aangenomen. De partij die de wet introduceerde was de socialistische SPD-senaat in Hamburg. Wehrs stelt dat de wet binnen het sociaal-liberale kamp aanvankelijk alleen openlijk bekritiseerd werd door de jongerenverenigingen van de SPD.⁴⁶

Uit deze wettekst valt te beargumenteren dat de regering Brandt net als de regering Schmidt deel uitmaakte van het repertoire van de *Streitbare Demokratie*. Middels deze maatregel trachtte de regering Brandt de democratie weerbaar te maken tegen infiltratie en ondermijning van buitenaf. Hiermee werd het democratische kernbeginsel van de liberale, constitutionele democratie beschermd. De staat zou niet weer omvergeworpen worden door 'antidemocraten', zoals gebeurd was met de Weimarrepubliek.

Hoewel het hier om een vergaande maatregel ging was het wanneer men, net zoals Breucker en Schmidt onderdeel uitmaakte van het repertoire van de *Streitbare Demokratie*, goed mogelijk om voor deze wet te zijn. Sterker nog, aangezien deze wet door een meerderheid van het parlement was aangenomen, en in overeenstemming was met de Grondwet die een weerbare democratie voorschreef, zouden de personen binnen dit repertoire van opvatting geweest zijn dat het een legitiem middel was om de democratie te beschermen.

⁴⁴ Nikolai Wehrs, *Protest der Professoren: Der Bund Freiheit der Wissenschaft in der 1970er Jahren* (2014) 406.

⁴⁵ Nikolai Wehrs, *Protest der Professoren* 406.

⁴⁶ Ibidem 406-407.

Er is wel een nuance op te merken binnen dit repertoire van de *Streitbare* Demokratie. De regeringen Brandt en Schmidt beriepen zich meer op de bescherming van de Duitse staat. Middelen als de Radikalenerlaß waren geoorloofd omdat de democratie koste wat kost verdedigd moest worden. Zoals in het vorige hoofdstuk te zien was voelde Bondskanselier Schmidt zich zelfs persoonlijk aangesproken om de democratie te verdedigen tegen diegenen die haar wilden 'vernietigen'. De nuance binnen dit repertoire schuilt in de verantwoording. Waar er bij Breucker vooral werd gekeken naar of de maatregel strookte met de grondwet en hij zich dus voornamelijk richtte op de legaliteit van de maatregel, werd er bij de regeringen Schmidt en Brandt vooral uitgegaan van de dreiging. Het is uit de woorden van Schmidt af te leiden dat wanneer de dreiging groter werd, de maatregelen ook gewichtiger zouden mogen worden.

Hoe werd er door Duitse professoren gereageerd op de *Radikalerlaß*?

Om te kijken of de stelling van Rijpkema dat in Duitsland de weerbare democratie of *Streitbare Demokratie* een algemeen aanvaard constitutioneel principe was stand houdt, zal dit werk zich nu richten op andere actoren, namelijk de West-Duitse professoren. Deze professoren kwamen als ambtenaar in directe aanraking met deze *Streitbare Demokratie*, en derhalve is het relevant om te onderzoeken of zij deze notie van *Streitbare Demokratie* onderschreven.

Het doel van de *Radikalerlaß* was, zoals te zien in het voorgaande hoofdstuk, het tegengaan van een infiltratie van het ambtenarenapparaat in de breedste zin mogelijk. Men had de infiltratie van de NSDAP in de Weimar Republiek in het achterhoofd, en wilde koste wat kost voorkomen dat de jonge West-Duitse democratie opnieuw ten prooi zou vallen aan politieke extremisten. Het bijzondere aan deze maatregel was dat hij niet alleen gold voor politici, maar voor alle ambtenaren in openbare dienst. Hier vielen de professoren aan de West-Duitse universiteiten onder. Dit roept de vraag op hoe er door deze Duitse professoren gereageerd werd op de *Radikalerlaß*. Uit deze reacties zal dit werk vervolgens trachten een repertoire te construeren, of professoren in te kaderen binnen het repertoire van de *Streitbare Demokratie*.

Ten eerste zal dit werk kijken naar de reactie van de *Bund Freiheit der Wissenschaft* (BFW). Wehrs schrijft over deze reactie van de BFW, een organisatie voor conservatieve professoren, op de *Radikalerlaß* het volgende. Wehrs stelt dat het niet verwonderlijk was dat de *Radikalerlaß* aanvankelijk unaniem goedgekeurd werd door deze bond. In 1972 maakte Richard Löwenthal, voorzitter van deze bond, het zelfs bijzonder duidelijk:

“Laat me heel duidelijk zijn dat er in deze beslissing van vandaag een beslissend criterium is. Waar de aanhangers en tegenstanders van deze democratische staat zich in onderscheiden, en waarin de toekomst van het hoger onderwijs wordt bepaald. Iedereen die deze democratie wil behouden en ontwikkelen kan niet anders dan instemmen.”⁴⁷

Volgens Löwenthal behoorde dus iedereen die voor behoud en de ontwikkeling van de West-Duitse democratie was een voorstander van de *Radikalerlaß* te zijn. Löwenthal valt dus te scharen onder het repertoire van de *Streitbare Demokratie*. Net als Schmidt ging Löwenthal in eerste instantie uit van de noodzaak om de democratie te beschermen tegen haar vijanden. Het nuanceverschil binnen het repertoire van de *Streitbare Demokratie* wordt door deze uitspraken van de voorzitter van de BFW duidelijker. Löwenthal sprak namelijk niet over de parlementaire procedure, of de grondwettelijke legitimiteit van de *Radikalerlaß*, maar richtte zich op het feit dat de democratie beschermd diende te worden en in zijn woorden valt dus goed een onderscheid te zien met de mening van Breucker, die zich voornamelijk richtte op de legaliteit en de parlementaire procedure.

⁴⁷ Nikolai Wehrs, *Protest der Professoren* 406.

Een casus die naar voren brengt hoe bepaalde professoren die tegen de *Radikalerlerlaß* waren zich opstelden en laat zien dat er ook een ander repertoire was dan het repertoire van de *Streitbare Demokratie* is de casus van de zogenaamde *Mescalero-affaire*. Deze affaire laat ook zien dat een repertoire kan bestaan in bepaalde praktijken. De affaire bestond uit een werk van de auteur *der Göttinger Mescalero*, een pseudoniem van de auteur van de tekst *Buback – Ein Nachruf* uit 1977. Deze tekst becommentarieerde de moord op de federale procureur-generaal bij het federale gerechtshof, Siegfried Buback, door de RAF.⁴⁸

De *Buback-Nachruf* van een onbekende student uit Göttingen had volgens *Der Spiegel* in 1980 drie jaar eerder hysterische reacties teweeggebracht. Het blad stelde deze student met slechts een paar woorden in april 1977 de woede van de natie over zich had afgeroepen. Kort na de moord op Buback werd er in de *Göttinger Nachrichten*, het centrale orgaan voor de lokale *Allgemeinen Studenten-Ausschusses* (Asta), de *Nachruf*, ofwel rouwadvertentie, van Buback geplaatst door Mescalero. In deze brief stond onder andere het volgende: “Ich konnte und wollte (und will) eine klammheimliche Freude nicht verhehlen”.⁴⁹ De auteur kon zijn vreugde over de moord op de procureur-generaal niet verhullen.

Deze zogeheten *klammheimliche Freude* sloeg als een bom in bij de West-Duitsers. Het land had al vele jaren terrorisme door de RAF meegemaakt, en bevond zich in dat jaar 1977 op het hoogtepunt van het terrorisme door de RAF. De reactie van de staat was om een massale klopjacht te organiseren op dit soort sympathisanten, met als juridische basis de *Radikalerlerlaß* van 1972.⁵⁰

De media zagen echter over het hoofd, al dan niet moedwillig, dat het werk van Mescalero juist opriep tegen geweld. Zo blijkt uit de volgende passage: “Unser Weg zum Sozialismus (wegen mir: Anarchie) kann nicht mit Leichen gepflastert werden”.⁵¹ De weg naar het socialisme kon niet met lijken geplaveid worden volgens Mescalero. Een groot aantal professoren was het niet eens met de reactie op de tekst en publiceerden de volledige tekst. Tegen hen werd onmiddellijk juridische actie op basis van de *Radikalerlerlaß* gestart, en er volgden juridische en disciplinaire maatregelen. Journalist Burz Peters schreef hierover in *Welt*:

“In Duitse universiteitssteden is de ‘rouwadvertentie’ herdrukt. De professoren zijn van mening dat het verspreiden van de tekst geen misdaad is, maar valt onder het fundamentele recht op vrijheid van meningsuiting. Iedereen moet een mening over de tekst kunnen vormen. Derhalve publiceren deze professoren de ‘rouwadvertentie’ uitdrukkelijk als documentatie.”⁵²

⁴⁸ Der Spiegel, ‘Mescalero’ *Der Spiegel* (1-1980) [<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-14315985.html>] <geraadpleegd op 12-1-2018>.

⁴⁹ Der Spiegel, ‘Mescalero’.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² Burz Peters, ‘Das deutsche Terrorjahr 1977’ *Welt* (18-02-2007) [<https://www.welt.de/politik/article722607/Das-deutsche-Terrorjahr-1977.html>] <geraadpleegd op 12-1-2018>.

Over de reactie van de politiek schrijft Peters dat het opnieuw publiceren van de tekst van Mescalero alleen maar tot meer woede leidde. De CDU-leider van Neder-Saksen, Willfried Hasselman, schold de professoren uit als “*Lobredner des Terrors und Beschöniger terroristischer Ergüsse*”.⁵³ Zijn collega Hans Beckmann eiste de “onmiddellijke inleiding van disciplinaire maatregelen en het tijdelijke ontslag van universitaire leraren die de moord op procureur-generaal Buback beschouwen als een “betwistbare zaak.”⁵⁴

Uit deze praktijk van burgerlijke ongehoorzaamheid kunnen we een nieuw repertoire construeren, het repertoire van de burgerlijke vrijheden. Zoals we in bij de Jong en Gijsenbergh hebben gezien kunnen repertoires ook uit praktijken en stijlelementen geconstrueerd worden. Binnen dit repertoire wordt de vrijheid van meningsuiting gezien als kernonderdeel van de democratie. De professoren die het werk van Mescalero herpubliceerden deden dit omdat zij van mening waren dat de vrijheid van meningsuiting een hoger goed was dan de notie van de *Streitbare Demokratie*. Met hun actie overtraden deze professoren de *Radikalerlaß*, maar dat zal voor hen waarschijnlijk slechts een legitieme uitoefening van hun burgerlijke rechten geweest zijn. Binnen dit repertoire is de vrijheid van meningsuiting dus een dergelijk groot goed dat men de wet ervoor kan en mag overtreden.

Deelgenoten van dit repertoire van vrijheid van meningsuiting waren dus van mening dat bij democratie het grondrecht van vrijheid van meningsuiting cruciaal was, waaronder ook academische vrijheid valt, en de *Radikalerlaß* stond in direct conflict met dit grondrecht.

Aan de andere kant van de Atlantische Oceaan werd het debat over de academische vrijheid in West-Duitsland ook opgepikt. In het blad van de *American Association of University Professors* (AAUP), het *AAUP Bulletin* werd dit debat gevoerd. Hoewel dit een Amerikaans blad betrof, kwamen er vele vooraanstaande Duitse professoren aan het woord, die in de BRD werkzaam waren. In dit blad leidde de inzending van de Professor Martin Oppenheimer in 1977 tot reactie van verschillende West-Duitse professoren. Op de inzending reageerden de Duitse wiskundige Andreas Dress, die verbonden was aan de Universiteit van Bielefeld en de Duitse historicus Gunter Franz, die verbonden was aan de Friedrich Schiller Universiteit.

De inzending van Martin Oppenheimer met als titel: ‘*Academic Freedom in the Federal Republic of Germany*’ ging over de uitwerking van de *Radikalerlaß* op de academische wereld. In dit artikel stelde Oppenheimer dat er in de vier jaren voor 1977 een ontwikkeling had plaatsgevonden in het universiteitssysteem van de BRD die reden tot zorg waren voor toeschouwers die zich druk maakten over de academische vrijheid en burgerlijke vrijheden.⁵⁵ De auteur merkt op dat de groepen die *verfassungsfeindlich* (vijanden van de grondwet) werden genoemd, in sommige gevallen niet illegaal waren verklaard. Oppenheimer maakt een vergelijking met de NSDAP regering van Adolf Hitler door te stellen

⁵³ Peters, ‘Terrorjahr’.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Martin Oppenheimer, ‘Academic Freedom in the Federal Republic of Germany’ *AAUP Bulletin* 63-2 (1977) 45-49, alhier 45.

dat in die jaren hetzelfde gebeurde onder de term '*vijanden van de staat*'.⁵⁶ Wat hieraan opvalt is dat Oppenheimer hiermee als het ware de argumentatie vóór de *Streitbare Demokratie* omdraaide. Waar de notie van een weerbare democratie in het leven werd geroepen om juist de democratie te beschermen tegen totalitaire regimes als die van Adolf Hitler, was Oppenheimer van mening dat de maatregelen die getroffen werden om de democratie te beschermen juist vergelijkbaar waren met de maatregelen die Adolf Hitler nam om zijn regime in stand te houden. Hierdoor werden ook de rollen van de 'democraten' en de 'antidemocraten' omgedraaid. Volgens Oppenheimer hoorden diegenen die tegen de *Radikalerlaß* opkwamen juist bij de 'democraten', terwijl de gezaghebbende actoren binnen de BRD tot 'antidemocraten' gerekend zouden moeten worden, vanwege hun antidemocratische maatregelen om de democratie te beschermen.

De auteur schreef hier zelf over dat het voorkomen van disloyaliteit in de ambtenarij in het begin het doel had om de wederopkomst van het Nazisme tegen te gaan. De eerste partij die verboden werd was dan ook de *Socialistische Rijkspartij* in 1952.⁵⁷ Oppenheimer sloot af door te stellen dat het klimaat van de burgerlijke vrijheden in de BRD dan ook onderkoeld was.⁵⁸

Aan de hand van de reactie van Oppenheimer kunnen we een nuanceverschil binnen het repertoire van de burgerlijke vrijheden opmerken. Hoewel een deel van de reactie gestoeld is op de notie van vrijheid van meningsuiting, vertolkt de notie van burgerlijke vrijheden een prominentere rol. Voor Oppenheimer zijn een aantal vrijheden belangrijk, waar de vrijheid van meningsuiting slechts onderdeel van uitmaakt. Voor Oppenheimer waren alle burgerlijke vrijheden even belangrijk. De vrijheid van vereniging of vergadering wordt door Oppenheimer namelijk als net zo belangrijk gezien als de vrijheid om een mening te mogen uiten.

Hierin schuilt hem het nuanceverschil met de praktijken van de Mescalero affaire. Waar personen, die binnen de burgerlijke vrijheden de vrijheid van meningsuiting als grootste goed zagen, zich vooral focusten op politieke actievormen waarmee ze hun betoog kracht bij konden zetten, zoals het publiceren van verboden werken, focusten anderen binnen dit repertoire van de burgerlijke vrijheden zich op de vrijheid in de breedste zin van het woord.

Een professor die zich mengt in het debat met Oppenheimer is de Duitser Andreas Dress. Volgens Dress heeft Oppenheimer in zijn betoog doen voorkomen dat de *Radikalerlaß* een legaal middel is. Dress stelde echter dat dit niet zo was. Hij schreef dat de *Radikalerlaß* vrijwel alle democratische basisrechten tegensprak, die in de van oorspong antifascistische Grondwet waren opgenomen.⁵⁹ Volgens Dress konden diegenen die slachtoffer werden van de *Radikalerlaß* zich dan ook beroepen op de Grondwet.⁶⁰

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Oppenheimer, 'Academic Freedom' 45.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Andreas Dress, 'More on Academic Freedom in the Federal Republic of Germany' *AAUP Bulletin* 63-4 (1977) 293-294, alhier 294.

⁶⁰ Dress, 'More on Academic Freedom' 294.

Tenslotte schreef Dress dat het duidelijk gemaakt moest worden dat het grootste gedeelte van de slachtoffers van de *Radikalerlaß* beschuldigd werden van het lidmaatschap of andere vormen van contact met de DKP, terwijl deze partij stelde dat haar doelen weldegelijk verzoenbaar waren met de huidige Grondwet.⁶¹

In eerste instantie lijkt het erop dat er bij Dress sprake was van een ander kernbeginsel dan bij Oppenheimer. Dress betwist namelijk de legaliteit van de *Radikalerlaß*. Waar we in het voorgaande over de *Streitbare Demokratie* zagen dat het repertoire van de *Streitbare Demokratie* bij de Duitse rechter Breucker inhield dat het er bij wetgeving vooral om ging dat deze wetgeving in overeenstemming met de Duitse Grondwet was, en dat deze wetgeving goedgekeurd werd door het parlement. Wanneer hier sprake van was, zou een maatregel dus altijd als ‘democratisch’ gezien worden, ongeacht wat tegenstanders van de wetgeving zeiden. Dress begeeft zich niet binnen dit repertoire aangezien hij tegen de *Radikalerlaß* was. Wel richt hij zich vooral op de legaliteit van de *Radikalerlaß*. Volgens Dress was deze wetgeving juist wel in strijd met de Grondwet. Voor zowel Breucker als Dress was het legaliteitsbeginsel het belangrijkste element, hoewel zij vervolgens op een andere conclusie uitkwamen. Dress kan uiteindelijk wel bij het repertoire van burgerlijke vrijheden gerekend worden omdat hij voornamelijk betoogde dat deze burgerlijke vrijheden ook deel uitmaakten van de Grondwet. Hoewel de kern van zijn betoog zich richt op de legaliteit van de *Radikalerlaß*, zit de crux hem uiteindelijk in het feit dat de burgerlijke vrijheden voor Dress een cruciaal onderdeel waren van de Grondwet.

Een professor die kritisch was op de inzending van Oppenheimer was de Duitser Gunter N. Franz. Hij schreef dat de *Radikalerlaß* simpelweg een reactie was op de gebeurtenissen ten tijde van de Weimar Republiek, waar de eerste poging in Duitsland tot het vormen van een liberale democratie om zeep geholpen werd door de Nazi's en de communisten. Dit terwijl deze partijen zich beriepen op de bescherming uit de Grondwet en zo dus volgens Franz de Grondwet misbruikten.⁶² De auteur vervolgde zijn inzending door te stellen dat de jonge Duitse democratie zichzelf dus wel moest wapenen tegen subversieve stromingen.⁶³

Franz ging verder door te stellen dat de links-extremisten een strategie hadden, ‘*der Marsch durch die Institutionen*’ genaamd, waarmee ze de overheid en het onderwijs wilden infiltreren. Volgens Franz was het volledig terecht dat de BRD zich probeerde te wapenen tegen deze *Marsch durch die Institutionen* middels de *Radikalerlaß*.⁶⁴

Uit deze woorden blijkt dat Franz zich dus hoofdzakelijk richtte op de noodzaak tot de bescherming van de democratie. Zijn woorden vallen dan ook binnen het repertoire van de *Streitbare Demokratie*. Binnen dit repertoire waren middelen als de *Radikalerlaß* geoorloofd omdat de democratie koste wat kost verdedigd moest worden. Franz deelde dus een repertoire met Bondskanseliers Schmidt en Brandt, waarbinnen de democratie het

⁶¹ Dress, ‘More on Academic Freedom’ 294.

⁶² Gunter N. Franz, ‘More on Academic Freedom in the Federal Republic of Germany’ *AAUP Bulletin* 63-4 (1977) 295-297, alhier 295-296.

⁶³ Franz, ‘More on Academic Freedom’ 296.

⁶⁴ Ibidem.

recht heeft om zichzelf te verweren tegen antidemocratische stromingen.

Na deze greep uit de acties tegen en de reacties op de *Radikalerlaß* kunnen we overgaan tot het beantwoorden van de deelvraag. Hoe werd er door verschillende Duitse professoren gereageerd op de *Radikalerlaß*? Ten eerste is te zien dat de voorzitter van de BFW, Löwenthal, zich begaf binnen het repertoire van de *Streitbare Demokratie*. Löwenthal ging in eerste instantie uit van de noodzaak om de democratie te beschermen tegen haar vijanden, en zag daarin de legitimiteit van de maatregel.

Ten tweede is te zien dat sommige Duitse professoren overgingen tot praktijken van burgerlijke ongehoorzaamheid jegens de *Radikalerlaß*. Het herpubliceren van het werk van Mescalero was een uitvoering van burgerlijke ongehoorzaamheid, die zich begaf binnen het repertoire van de burgerlijke vrijheden. Binnen dit repertoire was de vrijheid van meningsuiting een dergelijk groot goed dat men de wet ervoor mocht overtreden.

Daarnaast maakt de reactie van Oppenheimer jegens de *Radikalerlaß* ook een nuance binnen dit repertoire zichtbaar. Hij schaalde alle burgerlijke rechten even hoog in. De vrijheid van vereniging of vergadering is volgens hem een net zo groot goed als de vrijheid van meningsuiting.

Verder komt er door de reactie van Dress op de *Radikalerlaß* aan het licht dat er ook binnen een repertoire meningsverschillen kunnen zijn. Dress stelde namelijk dat de *Radikalerlaß* niet aan de Grondwet voldeed, hoewel hij zich toch binnen het repertoire van de burgerlijke vrijheden begaf. Uiteindelijk waren de burgerlijke vrijheden binnen de Grondwet voor Dress een groter goed dan de notie van de *Streitbare Demokratie*.

Tenslotte is het repertoire van *Streitbare Demokratie* zichtbaar in de reactie van Franz op de *Radikalerlaß*. Deze professor deelde derhalve een repertoire met de bondskanseliers Schmidt en Brandt, als ook met de BFW. Zij waren allen van mening dat het legitiem was dat de democratie zich mocht verweren tegen haar vijanden.

Conclusie

Nu er gekeken is naar de acties en reacties van de professoren en de gezaghebbende actoren binnen de BRD aangaande de *Radikalerlaß* kan dit werk overgaan tot beantwoording van de hoofdvraag: *Welke democratieopvattingen blijken uit de uitingen van West-Duitse professoren en uit de motivatie van gezaghebbende actoren binnen de BRD voor de Radikalerlaß in de jaren 1970?*

Ten eerste was er de vraag wat een democratieopvatting inhoudt en hoe deze te analyseren zijn uit acties en reacties op extremismebestrijding. We hebben bij Gijsenbergh kunnen zien dat een democratieopvatting niet als zodanig beschouwd werd door de actoren zelf. De actoren waren zichzelf dus niet bewust van een repertoire van democratie, waarbinnen verschillende opvattingen leidend waren. Echter stelt Gijsenbergh wel dat de analyse van een debat over extremismebestrijding een nuttig middel is om de omgang met het concept 'democratie' te duiden.⁶⁵

We hebben bij de Jong kunnen zien dat politieke repertoires bestaan uit clusters van ideeën, praktijken en stielelementen met betrekking tot de democratie en de politiek. Deze repertoires worden vervolgens vaak ingezet en uitgevonden in de politieke strijd. Volgens hem ontstaan deze repertoires uit aan elkaar gerelateerde praktijken en opvattingen, die vervolgens weer samen blijven door een overeenkomstige abstracte opvatting van democratie. De Jong stelt dat tijdgenoten bepaalde praktijken koppelen aan hun idee van democratie.⁶⁶

Dit werk houdt de kanttekening van Gijsenbergh in het achterhoofd. Gijsenbergh stelde dat repertoires geenszins voorkwamen in de historische realiteit, maar dat de repertoires slechts gebruikt mogen worden om de uitspraken over democratische principes en praktijken te clusteren.⁶⁷

De in dit werk geconstrueerde repertoires zijn dan ook geen weergave van de historische werkelijkheid, maar constructen waaruit de contemporaine opvattingen over democratie gedestilleerd kunnen worden.

Middels deze methode zijn er twee repertoires te construeren uit de acties en reacties van gezaghebbende actoren binnen de BRD en Duitse professoren op de *Radikalerlaß* in de jaren 1970. Het eerste repertoire is het repertoire van de *Streitbare Demokratie*. Binnen dit repertoire is de democratieopvatting dat een van de belangrijkste zaken binnen een democratie de Grondwet is. We hebben kunnen zien dat volgens de Duitse rechter, en dus gezaghebbende actor binnen de BRD, Breucker de *Radikalerlaß* aan de Grondwet voldeed. Sterker nog, deze maatregel was met een meerderheid in het parlement aangenomen. Volgens Breucker kon er dus geen twijfel over bestaan of deze maatregel legitiem was.

⁶⁵ Gijsenbergh, *Democratie en gezag* 14.

⁶⁶ De Jong, *Van wie is de burger?* 21.

⁶⁷ Gijsenbergh, *Democratie en gezag* 23.

Binnen dit repertoire van *Streitbare Demokratie* valt op te merken dat sommige actoren de notie van *Streitbare Demokratie* verschillend invullen dan Breucker. Hier vallen de regeringen van Brandt en Schmidt onder te scharen. Volgens hen waren dergelijke middelen als de *Radikalerlaß* geoorloofd omdat de democratie beschermd moest worden tegen haar vijanden. Zoals te zien was voelde Bondskanselier Schmidt zich zelfs persoonlijk aangesproken om de democratie te verdedigen tegen diegenen die haar wilden 'vernietigen'. Het verschil tussen Breucker en de Bondskanseliers schuilt in de verantwoording. Waar Breucker vooral keek naar of de maatregel strookte met de grondwet, werd er bij de Bondskanseliers vooral uitgegaan van de dreiging. Het is uit de woorden van Schmidt af te leiden dat wanneer de dreiging groter werd, de maatregelen ook gewichtiger zouden mogen worden. Er zijn ook professoren binnen dit repertoire te rekenen. De voorzitter van de BFW, Löwenthal, begaf zich ook binnen dit repertoire van *Streitbare Demokratie*. Löwenthal ging in eerste instantie uit van de noodzaak om de democratie te beschermen tegen haar vijanden, en zag daarin de legitimiteit van de maatregel. Tenslotte is het repertoire van *Streitbare Demokratie* zichtbaar in de reactie van Franz op de *Radikalerlaß*. De personen binnen dit repertoire waren allen van mening dat het legitiem was dat de democratie zich mocht verweren tegen haar vijanden. Binnen dit repertoire is de opvatting dat de democratie zich kan en moet verdedigen tegen de 'antidemocraten'. Binnen deze casus waren dat de extremisten en leden van de RAF. Het begrip 'democratie' wordt hierdoor gevormd door een vergelijking met wat democratie vooral niet inhoudt. Het belangrijkste is dat er in een democratie dus geen ruimte is voor dergelijke 'antidemocraten' en dat de liberale, constitutionele democratie zich niet mag laten ondermijnen door haar vijanden.

Verder hebben we ook het repertoire van de burgerlijke vrijheden kunnen construeren uit de reacties en acties op de *Radikalerlaß*. Binnen dit repertoire wordt de vrijheid van meningsuiting gezien als kernonderdeel van de democratie. De professoren die het werk van Mescalero herpubliceerden deden dit omdat zij van mening waren dat de vrijheid van meningsuiting een hoger goed was dan de notie van de weerbare democratie. De kernopvatting die derhalve uit deze acties te destilleren valt is de opvatting dat de vrijheid van meningsuiting het grootste goed is binnen de democratie.

Tenslotte hebben we binnen dit repertoire een nuanceverschil kunnen constateren. De reactie van Oppenheimer maakte dit zichtbaar. Hij schaaft alle burgerlijke rechten even hoog in. De vrijheid van vereniging of vergadering is hier een net zo groot goed als de vrijheid van meningsuiting. De democratieopvatting die uiteindelijk uit dit repertoire te destilleren valt is de opvatting dat de burgerlijke vrijheden het belangrijkste onderdeel van de democratie vormen. Binnen dit repertoire heerst de opvatting dat de burgerlijke vrijheden derhalve belangrijker zijn dan de bescherming van de democratie. We zagen ook dat Oppenheimer dit benoemde door te stellen dat de *Radikalerlaß* als middel om de democratie te beschermen in wezen antidemocratisch was.

Wat opviel was dat de reactie van Dress een ander verschil aan het licht bracht. Hij beriep zich vooral op de ongrondwettelijkheid van de *Radikalerlaß*. Dress voerde wel het

argument van het legaliteitsbeginsel, maar onderscheidde zich door uiteindelijk tot dezelfde kernwaarde als Oppenheimer en consorten te komen. Voor Dress waren de burgerlijke vrijheden ook het belangrijkste onderdeel van de Grondwet, en derhalve kan hij ook tot het repertoire van de burgerlijke vrijheden gerekend worden.

Er zijn dus verschillende democratieopvattingen waarneembaar uit de reacties van Duitse professoren en gezaghebbende statelijke actoren binnen de BRD op de *Radikalerlaß*. De methode om repertoires te gebruiken om vervolgens democratieopvattingen te destilleren heeft een aantal inzichten opgeleverd. In de twee verschillende repertoires zijn een aantal verschillende democratieopvattingen zichtbaar. Er waren actoren die als democratieopvatting hadden dat de Grondwet het belangrijkste element van de democratie was. Verder waren er actoren die als democratieopvatting hadden dat een democratie zich mocht verweren tegen 'antidemocraten'. Binnen deze opvatting wordt aan het begrip 'democratie' vooral invulling te geven door te stellen wie haar vijanden zijn. Daarnaast waren er actoren zichtbaar die als democratieopvatting hadden dat de vrijheid van meningsuiting het grootste goed was binnen de democratie. Tenslotte waren er actoren die als democratieopvatting hadden dat burgerlijke vrijheden het belangrijkste onderdeel van de democratie vormden.

Deze casus heeft aan het licht gebracht dat de notie van *Streitbare Demokratie* in tegenstelling tot de bewering van Rijpkema geen algemeen aanvaard constitutioneel principe was. Door het onderzoek naar de democratieopvattingen van de West-Duitse professoren is aan het licht gekomen dat lang niet iedereen de notie van *Streitbare Demokratie* onderschreef. Hoewel de gezaghebbende actoren binnen de BRD de notie van de *Streitbare Demokratie* allen onderschreven, heeft dit werk aangetoond dat er ook actoren waren die zich meer beriepen op de burgerlijke vrijheden.

Deze casus laat goed zien dat het nuttig is om andere actoren te bekijken dan de gezaghebbende actoren. Een breder perspectief heeft uiteindelijk een andere conclusie voort gebracht dan de stelling in het werk van Rijpkema. In die zin heeft dit werk dan ook wat bijgedragen aan de studies naar de democratie in Duitsland.

Tenslotte laat deze casus zien hoe er in de jaren 1970 door Duitse professoren en gezaghebbende actoren binnen de BRD gedacht werd over de *Radikalerlaß* en welke democratieopvattingen uit hun acties en reacties op de wet blijken. Het was in de jaren 1970 een heftig debat en dat is niet verwonderlijk. Het vraagstuk over hoe een democratie zich mag wapenen tegen antidemocratische elementen is een vraag zonder eind en zal ook nog in onze tijd regelmatig aan bod komen. Uit deze casus is zichtbaar geworden dat er meerdere opvattingen van het begrip 'democratie' gelijktijdig langs elkaar kunnen bestaan. Democratie blijkt eens te meer een 'essentially contested concept'.

Corpus

Primaire bronnen

Brückner, Simon, *Aus dem Abseits* [<https://www.youtube.com/watch?v=8wP7vPBGXsE>] <geraadpleegd op 12-1-2018>.

Der Spiegel, 'Mescalero' *Der Spiegel* (1-1980) [<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-14315985.html>] <geraadpleegd op 12-1-2018>.

'Erlass zur Beschäftigung von Radikalen im öffentlichen Dienst [Radikalenerlass]', 28 januari 1972

[http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0113_ade&object=facsimile&pimage=02&v=150&nav=&l=de] <geraadpleegd op 11-1-2018>.

Gedächtnis der Nation, 'Kurt Breucker: Wehrhafte Demokratie' *GDN* [<https://www.youtube.com/watch?v=DM8uHRFYEgk>] <geraadpleegd op 26-2-2018>.

Schmidt, Helmut, 'Deutscher Herbst: Helmut Schmidt – Rede an die Nation' *Mediengeschichte* [<https://www.youtube.com/watch?v=aMxJ0Kn1r6o>] <geraadpleegd op 17-5-2018>.

Digitale Werken

Berliner Zeitung, 'Schmidt-Rede wird Viral-Hit: Der Terrorismus hat auf Dauer keine Chance' *Berliner Zeitung* 22-12-2016, [<https://www.berliner-zeitung.de/politik/schmidt-rede-wird-viral-hit--der-terrorismus-hat-auf-dauer-keine-chance--25361826>] <geraadpleegd op 17-5-2018>.

De Vries, Joost, 'Kiesraad bevestigt: 49,4 procent stemde tegen inlichtingenwet' *de Volkskrant* 29-3-2018, [<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kiesraad-bevestigt-49-4-procent-stemde-tegen-inlichtingenwet~ba61e505/>] <geraadpleegd op 17-5-2018>.

NWO, 'Repertoires of Democracy: The Transfer of Democratic Practices and Institutions in 20th-Century Europe' *NWO* [<https://www.nwo.nl/en/research-and-results/research-projects/i/71/3771.html>] <geraadpleegd op 1-3-2018>.

Peters, Burz 'Das deutsche Terrorjahr 1977' *Welt* (18-02-2007) [<https://www.welt.de/politik/article722607/Das-deutsche-Terrorjahr-1977.html>] <geraadpleegd op 12-1-2018>.

Prillewitz, Paul, 'Interview Stefan Aust over RAF' *Historiën.nl* [<http://www.historien.nl/interview-stefan-aust-over-raf/>] <geraadpleegd op 29-10-2017>.

Literatuur

Bechmann, Jutta, *Terrorismus: Definitionkontroverse, Historische Reflexion und Politische Auswirkungen* (Bonn, 2012).

Colvin, Sarah, *Ulrike Meinhof and West German Terrorism: Language, Violence, and Identity*, (2009).

De Graaf, Beatrice, 'De historisering van veiligheid' *Tijdschrift voor Geschiedenis* 125-3 (augustus 2012) 305-313.

De Graaf, Beatrice, *Theater van de angst* (Amsterdam 2010).

De Jong, Wim, *Van Wie is de burger? Omstreden democratie in Nederland, 1945-1985* (Nijmegen 2014).

Dress, Andreas, 'More on Academic Freedom in the Federal Republic of Germany' *AAUP Bulletin* 63-4 (1977) 293-294.

Franz, Gunter N., 'More on Academic Freedom in the Federal Republic of Germany' *AAUP Bulletin* 63-4 (1977) 295-297.

Gijsenbergh, Joris, *Democratie en gezag: Extremismebestrijding in Nederland, 1917-1940* (Nijmegen 2016).

Gallie, Walter B., 'Essentially contested concepts', *Proceedings of the Aristotelian society* 56 (1956), 167-198.

Herman Bakker Schut, Pieter, *Politische Verteidigung in Strafsachen. Eine Fall studie des von 1972-1977 in der Bundesrepublik Deutschland geführten Strafverfahrens gegen Andreas Baader, Gudrun Ensslin, Ulrike Meinhof, Holger Meins, Jan Carl Raspe, Diss.* (Utrecht 1986) 678.

Mlynek, Klaus, Röhrbein, Waldemar, *Stadtlexikon Hannover. Von den Anfängen bis in die Gegenwart* (Hannover, 2009).

Netzer, Dick, 'More on Academic Freedom in the Federal Republic of Germany' *AAUP Bulletin* 63-4 (1977) 294-295.

Oppenheimer, Martin, 'Academic Freedom in the Federal Republic of Germany' *AAUP Bulletin* 63-2 (1977) 45-49.

Pekelder, Jacco, 'Dynamiken des Terrorismus in Deutschland und den Niederlanden', *Geschichte und Gesellschaft* 35-3 (2009) 402-428.

Pekelder, Jacco, *Sympathie voor de RAF* (Amsterdam 2007).

Remak, Henry H. H., 'More on Academic Freedom in the Federal Republic of Germany' *AAUP Bulletin* 63-4 (1977) 295.

Riegler, Thomas, *Terrorismus: Akteure, Strukturen, Entwicklungslinien* (Wenen, 2009).

Rijkema, Bastiaan, *Weerbare democratie: de grenzen van democratische tolerantie*, (Amsterdam 2017).

Rosanvallon, Pierre en Moyn, Samuel (red.), *Democracy Past and Future* (New York, 2006).

Satori, Giovanni, *The theory of democracy revisited* (Chatham 1987).

Wehrs, Nikolai, *Protest der Professoren: Der Bund Freiheit der Wissenschaft in der 1970er Jahren* (2014).